

DE WATERLEIDINGEN VAN BOXTEL

Ruud van Nooijen (auteur)
Frank van Doorn (tweede lezer)
28 februari 2014

Samenvatting

De aanwezigheid van water is een essentiële voorwaarde voor de mens om zich ergens blijvend te kunnen vestigen. Genoeg schoon (drink-)water, maar niet teveel waardoor het een overlast wordt.

*Het woord **waterleiding** had vroeger een andere betekenis dan tegenwoordig: men duidde er rivieren, beken, kanalen, sloten mee aan. Na de komst van **drinkwaterleidingen** verschoof de betekenis van het woord waterleiding langzaam naar die van drinkwaterleiding. Het woord **waterloop** werd gaandeweg de term om rivieren enz. mee te omschrijven. Boxtel is vermoedelijk ontstaan aan een doorwaadbare plaats in de Dommel (locatie: huidige Zwaanse brug). Toen het centrum bewoond raakte, was de waterhuishouding nog problematisch: er moesten kanaaltjes worden gegraven: de **Binnendommeltjes**, die ook de naam aan het centrum gaven: **Boxtel binnen**. Door bevolkingsgroei en toenemende menselijke activiteiten, eerst nog ambachtelijk en later ook industrieel, verwerden deze kanaaltjes tot open riolen. Vanaf de jaren twintig van de twintigste eeuw tot kort voor de Tweede Wereldoorlog werden ze, in fasen, gedempt.*

De aanwezigheid van stromend water leidde ook tot velerlei industriële activiteit: bouw van (water-)molens en vestiging van onder andere wasserijen, papierfabrieken en leerlooierijen die allemaal (veel) water nodig hadden voor hun productieproces. Gevolg: toenemende vervuiling van water en waterlopen en overlast voor boeren door overstromingen als gevolg van opstuwing van water door molenaars.

Op het huidige grondgebied van Boxtel komen zowel natuurlijke als kunstmatige (gegraven) waterlopen voor.

Door de problematische afwatering, die nog werd verergerd door het, vanaf begin 19e eeuw in ontginning nemen van eertijds woeste grond, waren er van oudsher regelmatig grote en langdurige overstromingen. Waterschappen werden opgericht en men ging over tot normalisatie en kanalisatie van rivieren: het aanbrengen van kribben en het verbreden, verdiepen en verwijderen van kronkels. Soms ook werden hulpkanalen gegraven, zoals in Boxtel.

Het Boxtelse grondwater dat werd opgepompt om te dienen als drinkwater was niet bepaald smakelijk: het was ijzerhoudend. Door het doordringen van vervuild water van de Binnendommeltjes in de grondlagen, raakte ook het grondwater verontreinigd. Toch zou het duren tot 1929 voordat Boxtel een waterleiding kreeg.

Boxtel heeft veel water- en windmolens gehad: de belangrijkste waren de twee dubbele watermolens aan de Molenstraat: één op de Dommel, de ander op het Smalwater. In een van de molens op het Smalwater ontstond de eerste papierfabriek in Noord-Brabant. Voorts was in Liempde de Kasterense watermolen op de Dommel gelegen.

1. Water, een vriend en vijand

De aanwezigheid van water is een noodzakelijke voorwaarde voor de mens als hij zich ergens wil vestigen. Deels moet dat water van voldoende goede kwaliteit zijn om het te kunnen drinken. Simpel gezegd: er moet niet te veel en niet te weinig water zijn: precies genoeg om te kunnen leven en werken: als het kan, willen we de situatie ook op dit punt kunnen beheeren en beheersen. Maar de praktijk is vaak anders, zeker in vroeger tijden.

We hebben onder meer water nodig om te drinken, de veestapel te drenken, bouwland te irrigeren, onze was te doen. Later ontstonden er ook bedrijfsactiviteiten die water nodig hadden bij het bedrijfsproces: denk aan wasserijen, papierfabrieken, blauwververijen, leerlooierijen.

De in Boxtel toch al problematische afwatering werd nog verergerd, doordat vanaf het begin van de 19e eeuw veel woeste grond in ontginning werd genomen.

Omdat water in rivieren en beken stroomt kan het, bij voldoende snelheid, dienen als aandrijfkraft voor watermolens, maar ook als mogelijkheid tot lozing van afvalstoffen die we liever kwijt dan rijk zijn. Zo werden veel waterlopen openbare riolen. Gevolg was dat mensen, die verder stroomafwaarts leefden, in toenemende werden opgescheept met het vuile water van hun burens.

2. Betekenis woord waterleiding

Het woord **waterleiding** roept in onze tijd onmiddellijk een associatie op met een transportleiding voor drinkwater. Vóór de komst van deze, inmiddels overal in Nederland ingeburgerde 'nutsvoorziening', werd het woord waterleiding gebruikt voor het aanduiden van grachten, sloten, beken, rivieren. Als er in Nederland na verloop van tijd steeds meer drinkwaterleidingen worden aangelegd, zien we de betekenis van het woord waterleiding in die richting verschuiven. Tegelijkertijd zien we dan een verschuiving optreden naar het woord **waterloop** waarmee rivieren enz. aangeduid worden.

Omdat de situatie inzake (drink-)water in Boxtel niet zonder problemen was, hebben we dit artikel de titel **De Waterleidingen van Boxtel** meegegeven: beide betekenissen komen erin aan bod.

3. Drinkwater

In de prille ontstaansgeschiedenis van Boxtel is Dommelwater ongetwijfeld ook gebruikt als drinkwater voor mens en dier. Toen het grondgebied van Boxtel verder in gebruik werd genomen om er te wonen, zullen in het centrum en later ook elders putten zijn geslagen, waarbij bijvoorbeeld holle boomstammen dienden als versteviging van de wand (ter voorkoming van instorten). Door de ijzerhoudende grond zal het water niet echt smakelijk zijn geweest. In een nog later stadium werden aanvankelijk stenen en later (19e eeuw) gietijzeren pompen geplaatst in keukens van huizen, buiten in de open lucht of onder een afdakje vlak bij de keuken. Op enig moment plaatste het dorpsbestuur een grote, hardstenen pomp midden op het, toen nog onverharde, Marktveld. In de winter kreeg de pomp een 'jas' aan, in de vorm van stro en planken, om bevroering te voorkomen.

In 1853 had Amsterdam de Nederlandse primeur met betrekking tot de aanleg van een drinkwaterleiding. Aanleiding was het feit dat er kort daarvoor een cholera-epidemie was geweest. De aanleg was geen overheidsactie maar particulier initiatief. Hoewel de leiding in het begin nog niet tot in de huizen lag - bij een fontein kon men voor één cent een emmer vol drinkwater komen tappen - was dat al een grote verbetering. Pas vele jaren later nam de

Gemeente Amsterdam het bedrijf over.

Zoals we dadelijk onder het hoofdstukje Waterlopen nog zullen zien, lagen er in Boxtel behalve de door de natuur gevormde Dommel ook - deels gegraven - zogeheten Binnendommeltjes. Deze werden naarmate Boxtel groeide, steeds meer tot stinkende, open riolen. In het begin van de twintigste eeuw waarschuwden de artsen Hoek en Wösten herhaaldelijk voor het gevaar voor de volksgezondheid dat deze watertjes met zich mee brachten, ook omdat ze ook het grondwater - dat elders als drinkwater werd opgepompt - aantastten. Al in een raadsvergadering van de Boxtelse gemeenteraad op zaterdag 2 mei 1908 werd door de voorzitter een tweetal aanvragen voor een concessie voor de aanleg van een waterleiding ter tafel gebracht. Dit waren nog particuliere initiatieven. Toch zou het nog jaren duren voordat dit onderwerp als een concreet voorstel voor de aanleg van een waterleiding - afkomstig van de lokale overheid zelf - op de agenda van de Boxtelse gemeenteraad verscheen.

Vrijdag 21 december 1923 stelde het gemeenteraadslid A. de Haas tijdens een vergadering van de gemeenteraad voor, het college van burgemeester en wethouders op te dragen om te komen met een plan voor de aanleg van een waterleiding. Zijn voorstel werd aangenomen. Toch meldde nog in 1928 een krantenbericht inzake de Boxtelse waterleiding dat een definitieve beslissing over *'het tot stand komen eener drinkwaterleiding op zich laat wachten. Er bestaat echter alle kans, dat deze gemeente haar drinkwaterleiding binnen afzienbaren tijd zal krijgen.'*

Daarna raakte alles kennelijk in een stroomversnelling. Het werd een project samen met de Gemeente Oisterwijk, waarbij ook de dorpen Esch en Haaren zich aansloten. Om overal voldoende druk op de waterleiding te verkrijgen werden in Boxtel en Oisterwijk identieke watertorens gebouwd. Watertorens en waterleiding waren gereed in het jaar 1929. Op dinsdag 15 oktober 1929 was het dan eindelijk zo ver. In Boxtel, Oisterwijk, Haaren en Esch hingen de vlaggen uit en arriveerde op enig tijdstip een karavaan - reizende per autobus - van autoriteiten in genoemde plaatsen, evenals in Hal onder Boxtel, waar het pompstation stond. Op de markt in Boxtel draaide de commissaris der koningin mr. dr. A.B.G.M. jonkheer van Rijckevorsel onder grote publieke belangstelling de waterkraan open. Om het voor de toegestroomde menigte zichtbaar te maken dat de waterleiding werkte, spoot een fontein die op de Markt geplaatst was het water hoog de lucht in.

Foto in de Leeuwarder Courant van donderdag 17 oktober 1929 inzake de twee dagen eerder op het Boxtelse Marktveld geopende drinkwaterleiding. De foto toont de

belangstelling voor de fontein die hoog opspruit. Beeld van de Markt in de richting Kruis- en Clarissenstraat.

4. Waterlopen: natuurlijk en kunstmatig

Bij de bespreking van de op Boxtels grondgebied aanwezige waterlopen maken we een onderscheid naar die, welke door de **natuur** werden gevormd en die welke **kunstmatig** zijn, door mensenhanden werden aangelegd. We noemen ze allemaal en op de belangrijkste ervan gaan we in het kort nader in. Ten aanzien van de natuurlijke waterlopen moet nog worden gezegd dat een aantal in het verleden - deels - werden genormaliseerd of gekanaliseerd: indien nodig werden kribben geplaatst, de vaargeul werd verbreed en uitgediept en kronkels werden verwijderd. De laatste jaren zien we daarin een kentering. Waterschappen hebben tegenwoordig ook natuurbeheer in het takenpakket en zo werden en worden momenteel ook op Boxtels grondgebied eerder gekanaliseerde stukken rivier weer meanderend (kronkelend door landschap) gemaakt. Van een aantal waterlopen hebben we niet met zekerheid kunnen vaststellen wat hun status is: natuurlijk dan wel kunstmatig. We hebben ze, vooralsnog, in het overzicht gerangschikt bij de natuurlijke waterlopen.

Natuurlijke waterloop binnen Boxtel: laaglandbeek de Dommel.

Laaglandbeken stromen door laaggelegen gebieden, vaak door dekzandruggen. Door hun, van origine langzame, stroomsnelheid zijn ze vaak sterk meanderend. Karakteristieke vogelsoort is de ijsvogel, die graag gangen graaft op plekken waar de oever steil is. Om verschillende redenen en op diverse momenten in de geschiedenis zijn (delen van) diverse laaglandbeken gekanaliseerd. Als redenen kunnen we noemen het geschikt maken voor scheepvaart maar ook het verkrijgen van een snellere waterafvoer. Als bijkomend effect werd in sommige gevallen tevens nog enig land gewonnen met deze maatregel. Een laaglandbeek wordt gevoed door regenwater. Een andere definitie van het woord 'beek' luidt dat deze overal doorwaadbaar is, terwijl een rivier daarvoor overwegend te diep is. In de zin van die laatste betekenis kunnen we stellen dat de Dommel dus geen beek is: daarvoor is hij overwegend te diep.

De naam Dommel stamt wellicht af van dodde of riet, dan wel van dud of moeras. Een oude naam voor Dommel is 'Duthmala'.

De Dommel ontstaat in België, niet ver van de stad Peer, gelegen in Belgisch Limburg. Ten zuiden ervan, in de vennen en moerassen op de Donderslagse Heide, zoekt opwellend grondwater zich een weg via kreekjes en slootjes in de richting van de lager gelegen Maastrichtse Heide. Hier begint de eigenlijke beek. Het eindpunt van deze rivier is gelegen in de Nederlandse stad 's-Hertogenbosch, waar hij samenkomt met een ander laaglandbeek: de Aa. Samen vormen ze zo de Dieze die verderop uitmondt in de Maas. Onderweg vanaf België naar het eindpunt, monden zo'n vijfenzeventig stroompjes uit in de Dommel. De Dommel wordt gevoed door regenwater. De totale lengte is 120 km, waarvan 25 km in België en 85 km op Nederlands grondgebied. Het totale verhang (verschil in hoogte tussen begin- en eindpunt) bedraagt maar liefst 35 meter. In de periode van de Bataafse Republiek (1795 - 1801) zijn er plannen geweest om de Dommel bevaarbaar te maken.

Laaglandbeek de Dommel in buurtschap Kasteren onder Liempde, gemeente Boxtel. Op de achtergrond vlnr Vlaamse schuur, Groot Duijfhuis, duiventoren. (foto: Ruud van Nooijen)

5. Boxtel ontstond vermoedelijk aan een doorwaadbare plaats

Boxtel wordt verondersteld te zijn ontstaan bij een doorwaadbare plaats ¹ in de Dommel, daar waar zich thans in de Rechterstraat de Zwaanse brug bevindt. De brug werd genoemd naar herberg De Zwaan die zich in de directe omgeving bevond. Die doorwaadbare plaats vormde aanvankelijk een onderdeel van een doorgaande noordzuidverbinding en diende later als een plek waar mensen zich blijvend gingen vestigen. Wanneer een eerste brug werd aangelegd is onbekend.

---

¹ Over dit onderwerp is separaat informatie beschikbaar

De Zwaanse brug over de Dommel, Rechterstraat Boxtel. In 1838 was de brug versleten. Jan Hendrik van Hoogerwou (1808-1870), destijds bewoner van De Zwaan, herbergier, koopman, handelaar en voerman, mijnde de aanbesteding voor de bouw van een nieuwe brug voor f 3.400,--. Oktober 1838 was de nieuwe brug gereed. Die brug (hier zichtbaar op foto) werd door de Duitsers op dinsdag 24 oktober 1944 opgeblazen, met zeer veel omgevingsschade tot gevolg. Zondag 22 februari 1948 volgde de opening van de herbouwde - tot op de dag van vandaag bestaande - brug. Op de linkeroever staat - net niet zichtbaar op deze foto - tot op de dag van vandaag Villa Het Hof.

De huidige Zwaanse brug in de Rechterstraat in Boxtel. In beide muren van de leuning is een gedenksteen aangebracht die herinnert aan de herbouw. (foto: Ruud van Nooijen)

Gedenksteen met data en reden van de herbouw van de Zwaanse brug. (Foto: Ruud van Nooijen)

6. Natuurlijke waterlopen binnen Boxtel, uitmondend in de Dommel

- **Blauwhoefseloop**; is slechts enige kilometers lang, ontspringt in natuurgebied De Prangen ten zuiden van Liempde (Vrikkhovense Akker) en mondt uit in de Dommel bij Kasteel Stapelen;
- **Koevertscheloop** in Lennisheuvel (ter ontwatering van het Banisveld);
- **Koppelloop** (bij Brederodeweg); oude naam is Onrooise Loop. Deze waterloop heeft niets van doen met een van de oude Binnendommeltjes met dezelfde naam, die elders in dit artikel aan bod komen.
- **Groote Waterloop**; ontstaat in het Veldersbos, lengte ca. 5 km, gekanaliseerd. Hij mondt uit in de Dommel voorbij de brug in de Meulekensweg in Liempde, daar waar aan de overzijde van de Dommel de Herscheweg een haakse bocht maakt. Bij de brug staat uitkijktoren 't Meuleke;
- **Beerze**; ontspringt op landgoed De Baest in de gemeente Oirschot, gelegen tussen Spoordonk en Middelbeers;
- **Kleine Aa** (zijtak van de Beerze);
- **Essche Stroom**; mondt uit in de Dommel ten noorden van Boxtel;
- **Zwartvoortse Waterloop** (ter afwatering van het landbouwgebied ten zuiden van Lennisheuvel);

7. Kunstmatige waterlopen op Boxtelse grondgebied

- **Heilooop**; stroomt langs de Smalbroeken, liggende op de grens tussen Kampina en Banisveld, gegraven als omleidingkanaal van de Beerze;
- **Beerendonkloop** en **Berkenloop**, gelegen in het oostelijk deel van Boxtel; komen uit in de Groote Waterloop;
- **Heerenbeekloop**; werd in de jaren zestig gegraven in het kader van ruilverkaveling ter ontwatering van landbouwgronden; heeft een lengte van 4,2 km.; loop begint in de Smalzij in natuurgebied De Mortelen en mondt uit in het Smalwater, ten zuiden van Lennisheuvel bij Loxxenseweg;
- **Het Smalwater**; heeft een lengte van ong. 1.750 meter en is zeer oud: het is een vóór 1232 gegraven kanaal tussen Beerze en Dommel. De oude benaming luidt Molengraaf en dit kanaal werd gegraven voor het aandrijven van watermolens. De betekenis van de naam van de nabijgelegen straat Zandvliet is hiermee verbonden. Het Smalwater mondt uit in de Dommel in de Molenstraat, vlak bij de plaats waar eertijds ook watermolens op de Dommel stonden. De straatnaam Molengraafseweg herinnert nog aan de oude naam voor deze waterloop.

- **Binnendommeltjes**²

Bij het ontstaan van Boxtel was de waterstaatkundige situatie nog lange tijd problematisch. Om die reden werden in het centrum kanaaltjes gegraven die de naam Binnendommeltjes kregen. Logisch: ze begonnen en eindigden in de Dommel. Om het centrum bereikbaar te houden moesten op diverse plaatsen bruggetjes over deze spranken (kleine waterlopen) worden gelegd.

In een verordening van het dorpsbestuur was onder meer vastgelegd hoe breed deze kanalen moesten zijn en vooral blijven. In het buitengebied waren ze breder dan in het centrum zelf. De Binnendommeltjes verschaften het centrum van Boxtel ook zijn eerste naam: **Boxtel binnen**, het deel dat was gelegen binnen de Binnendommeltjes en daarin gelegen bruggen. Aanwonenden waren verplicht te zorgen voor het onderhoud van het stuk dat langs hun eigendom lag. Dat betekende het tegengaan van verzanding en het, indien nodig, verwijderen van obstakels zoals zand, keien, afval en begroeiing. Jaarlijks werd een schouw gehouden, ter controle of iedereen zijn onderhoudsplicht correct had gedaan. De datum ervan werd tijdig aangekondigd, mede om aan hen die nog geen gehoor hadden gegeven aan hun onderhoudsplicht, de kans te geven om dit alsnog te doen. Constateerde het dorpsbestuur overtredingen of tekortkomingen, dan volgde een boete. In tijden van onlusten of oorlog kon het gebeuren dat de schouw achterwege bleef. Onnodig te zeggen dat het onderhoud van het binnenwatertje er door verloederde. Dat onderhoud door aanwonenden betrof niet enkel de waterlopen: men was tevens verplicht het weggedeelte dat langs huis en/of perceel liep regelmatig schoon te maken.

In principe vormden deze kanaaltjes stromende waterlopen: ze begonnen in de Dommel bij de brug aan de Eindhovenseweg en eindigden op twee plaatsen weer in de Dommel: direct naast de Zwaanse brug en ter hoogte van de kerkheuvel (Sint-Petrusbasiliek). Daar lag een Binnendommeltje met de naam Koppelloop dat hier richting Dommel stroomde.

---

² Over dit onderwerp is separaat informatie beschikbaar

Ingekleurde kadasterkaart uit 1830 met Boxtel binnen (centrum). Dommel en Binnendommeltjes zijn goed herkenbaar aan de blauwe kleur.

Onvoldoende onderhoud veroorzaakte op de eerste plaats een verminderde doorstroming. De Binnendommeltjes deden dienst als open riool voor menselijke en dierlijke ontlasting en afval. Gaandeweg, met het groter worden van de bevolking, kwam daar vervuiling door ambachtelijke en later industriële vervuiling bij: blauwververijen, leerlooierijen, wasserijen enz. loosden hun afvalwater in deze watertjes. Dat was niet alleen een toenemende bedreiging voor de volksgezondheid, vooral bij warm weer was de stank niet te harden. Bijkomend effect was dat dit vervuilde water doordrong tot het grondwater. Dit betekende onder meer dat bij huizen waar onmiddellijk aan de achterzijde een Binnendommeltje lag, het pompwater volstrekt ongeschikt was voor consumptie.

Positief kon worden geoordeeld over het feit dat het water in ieder geval nog kon dienen voor het blussen van een brand, in een tijd dat organisatie en uitrusting van de brandweer zeer primitief waren. Zoals eerder werd opgemerkt, waarschuwden Boxtelse artsen begin twintigste eeuw herhaaldelijk voor de gevaren voor de volksgezondheid. Tussen de eerste keer dat in de gemeenteraad over dempen van deze binnenwatertjes werd gesproken en het moment dat een voorstel daartoe definitief werd aanvaard, verliepen ook hier de nodige jaren. Daar kwam bij dat de gemeente er geld voor moest vrijmaken: niet alleen voor de kosten van het dempen, want overal waar dit gebeurde moest riolering worden aangelegd. Zo verdwenen deze binnenwatertjes - gefaseerd - tussen begin jaren twintig en kort voor de Tweede Wereldoorlog uit het Boxtelse dorpsbeeld.

- **Omleidingkanaal Boxtel**

Het omleidingkanaal ligt tussen Vorsenpoel en Heult, parallel aan autosnelweg A2 en het werd gegraven om een einde aan overstromingen van de Dommel te maken. Tot in de dertiger jaren van de twintigste eeuw zorgden overstromingen van de Dommel in Boxtel en verre omgeving voor grote overlast waarbij wegen soms wekenlang onbruikbaar waren, huizen en kelders volliepen en gewassen op de velden onbruikbaar werden.

Al in 1850 werd er in Provinciale Staten van Brabant gesproken over de aanleg van een omleidings- of afwateringskanaal. Waterschap De Dommel werd opgericht op zaterdag 28 november 1863. De toenmalige volledige naam luidde: Waterschap De Rivier De Dommel en de zich daarin ontlastende beekjes en rivieren.

Taak van het waterschap was om te zorgen voor een goede waterkering: beveiliging tegen hoog water was een eerste prioriteit. Toch zou het nog bijna negentig jaar duren vooraleer het kanaal er daadwerkelijk was.

Voor dat doel was in 1919 zelfs een vereniging opgericht. Tussen 1933 en 1936 werd dit afwateringskanaal gerealiseerd in het kader van de werkverschaffing door De Nederlandse Heidemaatschappij. De kosten beliepen een bedrag van 275 duizend gulden, met 217 duizend gulden subsidie van rijk, provincie en gemeente. Vanaf het moment dat dit kanaal zijn werk ging doen, was Boxtel voorgoed verlost van de jaarlijkse overstromingen.

Afwateringskanaal tussen Vorsenpoel en Heult te Boxtel met Leemputtenbrug. Kijkrichting: Heult (foto: Ruud van Nooijen)

8. Water voor nijverheid en industrie

Voor veel soorten ambachtelijke en later industriële bedrijvigheid was water nodig, in bepaalde gevallen zelfs zeer veel water. Zo waren er in de eerste helft van de 19e eeuw in Boxtel twee papierfabrieken operationeel. Papierproductie vereist veel schoon water. Langs de oever van de Dommel werden ook diverse wasserijen - zoals Crols en De Sluisweide - opgericht. Leerlooierijen hadden ook water nodig. Als restproduct hadden bedrijven meestal ook grote hoeveelheden vervuild water, dat weer - ongezuiverd - in de diverse waterlopen werd geloosd.

Gebruik van de waterlopen in Boxtel

Op bescheiden schaal werden Dommel en Binnendommeltjes gebruikt voor scheepvaart met zogenaamde platbodems, boten met geringe diepgang. Het water van de Binnendommeltjes in het centrum van Boxtel kon in geval van brand worden gebruikt als bluswater. Tussen Boxtel en 's-Hertogenbosch kon worden gevaren op de Dommel. Een tocht die zo'n 2.5 uur duurde. Verondersteld wordt wel dat bij de bouw van de Sint-Petruskerk stenen en hout over water werden aangevoerd. In ieder geval werd de Dommel gebruikt bij aanvoer van o.a. stenen bij de aanleg en het latere onderhoud van de Steenweg van 's-Hertogenbosch naar Boxtel, later Best-Eindhoven-Luik. Ook boomstammen, afkomstig van Boxtelse bospercelen werden over water vervoerd. In krantenadvertenties werd dit zelfs een (ver-)koopargument: de steenweg en de waterweg (Dommel) werden genoemd.

9. Molens in Boxtel

Molens worden wel beschouwd als de 'Industriële Revolutie van de Middeleeuwen'. In de loop der eeuwen hebben in Boxtel veel water- en windmolens gestaan. Aanvankelijk waren ze vrijwel allemaal in het bezit van de heer. Dat waren banmolens: de plaatselijke bevolking was verplicht om er zijn grondstoffen (bijvoorbeeld graan, oliehoudende zaden, dierenhuiden, hout, wollen stof) te laten ver- of bewerken. Op overtreding van dit gebod stonden forse straffen.

Dat veranderde pas met de komst van de Bataafse Republiek in 1795. Onder meer heerlijke rechten werden toen afgeschaft en iedereen die het kon betalen, mocht een molen bouwen en uitbaten. Op het hoogtepunt - omstreeks 1850 - telde Nederland omstreeks negenduizend water- en windmolens. Daarna ging het bestand, mede door de opkomst van stoommachine en later verbrandings- en elektromotor, achteruit. In 1996 waren er nog omstreeks duizend molens over, waarvan een aantal niet maalvaardig.

In het kort volgt nu een uitleg over de bewerking die werd verricht of het product dat werd vervaardigd in de hierna te noemen Boxtelse molens.

Gaande en staande werk van een molen

De molen bestaat uit het **staande** en het **gaande** werk. Het staande werk vormt de behuizing (omhulsel) van het gaande werk. Het is gemaakt van hout of steen of uit beide. De vorm kan - binnen bepaalde marges - per molen verschillen: dit is ook vaak streekgebonden. Het gaande werk is een werktuig dat, aangedreven door wind, water of dier bewegende delen aandrijft die één of meer soorten bewerking mogelijk maakt.

- **eek- run- of schorsmolen:** het vermalen van eikenschors tot een roodachtig, tanninehoudend poeder dat bij het looien van leer wordt gebruikt;
- **graanmolen:** het vermalen van graansoorten tot meel om er bijvoorbeeld brood van te bakken;
- **oliemolen:** het winnen (in een drietal bewerkingen: kneuzen, verwarmen, persen) uit oliehoudende zaden van olie die, afhankelijk van de zaadsoort, kan worden gebruikt als: bakolie, lampolie of als grondstof voor zeep- en verfindustrie;
- **papiermolen:** het vervaardigen, in een aantal bewerkingen, van diverse soorten papier. Dit is specialistische arbeid. De Boxtelse papierfabrieken waren bevolkt met werknemers die veelal van buiten Boxtel, vooral vanuit de Veluwe, kwamen;
- **pelmolen:** het ontdoen van de pel of schil (kaf) van gerst en rijst. Deze molens zijn krachtig en hebben stevige wind nodig om te kunnen werken. De stenen draaien veel sneller dan van een graanmolen en hebben geen ribbels maar waaikerven. De bak waarin de stenen draaien heeft aan de binnenzijde een ijzeren band met bramen. Op die wijze wordt de pel gebroken en verwijderd van de via de waaikerven hier tegenaan geslingerde korrels. Omdat er (ernstige) ongelukken kunnen gebeuren als de steen bij een werkende pelmolen zou breken, liggen de stenen in de vloer verzonken. Er zijn pelmolens die het malen van graan (met andere stenen) combineren.
- **velmolen:** het bewerken van vellen (huiden van kleine dieren: o.a. herten, geiten) totdat zeemleer ontstaat waarvan o.a. broeken, handschoenen en vesten gemaakt worden;
- **volmolen:** het verdichten en vervilten van geweven wollen stof door verwarmen, kneden onder toedienen van hamerslagen en toevoegen van vloeistof (urine/zeep) waardoor deze lakense stof kleiner van oppervlakte en vuil- en waterafstotend wordt;
- **zaagmolen:** het zagen van hout.

a. Watermolencomplex op Dommel en Smalwater

Het Smalwater mondt uit in de Dommel in de Molenstraat. Op nauwelijks honderd meter van elkaar ontstonden hier twee dubbele (in totaal vier) watermolens: één op het Smalwater en één op de Dommel. Het was mogelijk het grootste watermolencomplex van Noord-Brabant. Beide molens waren nooit gelijktijdig in gebruik: de molen op het Smalwater was de wintermolen, die op de Dommel de zomermolen. Het water van Dommel en Smalwater zorgde voor de aandrijfkracht. Het gaande werk in de molens wijzigde in de loop van tijd nog wel eens en daarmee het product of de bewerking door de molen. In de navolgende opsomming moet men hiermee rekening houden: niet al deze bewerkingsmogelijkheden waren gelijktijdig in de molen aanwezig.

De molens op de Dommel waren vol-/zaag- en schors-/graanmolens. Die op het Smalwater stond bekend als blom- (bloem of meel), olie- en papiermolen. De papiermolen werd in 1802 gevestigd en omstreeks 1810 uitgebreid met een windmolen genaamd 'l'infatigable' (de onvermoeibare). In april 1809 bracht koning Lodewijk Napoleon een (kort) bezoek aan Boxtel, waarbij hij de papierfabriek - het visitekaartje van Boxtel - aandeed. In augustus 1819

werd de hele papierfabriek in één keer - dus zonder af te breken - in dertien dagen over 1.166 meter verplaatst naar een stuk aangekochte grond op de Tongerense Heide dat al gauw de naam Molenwijk verwierf en waarvan het terrein tegenwoordig bestaat als wandel- en sportpark Molenwijk. Bij de al bestaande windmolen werd een tweede exemplaar geplaatst. Gedurende de topjaren van deze fabriek werkten er om en nabij de honderd werknemers. In 1828 kwam er een einde aan de papierproductie. In 1836 werd een van de windmolens afgebroken, de andere werd nog een aantal jaren gebruikt als oliemolen.

De watermolen op het Smalwater werd, nadat Waterschap De Dommel de sluis en de stuwrechten had opgekocht, in 1912 gesloopt.

De watermolen op de Dommel was sinds 1922 in het bezit van de familie Van Stekelenburg. Najaar 1934 stortte de zaagmolen in de Dommel. Deze werd niet herbouwd. Kort daarna veranderde het landschap in de omgeving van deze watermolen drastisch. De stuwrechten werden door Waterschap De Dommel opgekocht. Sluis met bruggetje (bij Molenpad) verdwenen en de molengracht werd gedicht: er kon derhalve niet langer meer op waterkracht worden gewerkt. De graanmolen werd een maalderij (motorkracht) en werkte zo nog een aantal jaren door. In 1937 werd het molenhuis - gebouwd in 1915 - verkocht. Het moleneiland bestond niet langer. Er werd veel grond verzet en brug en Mgr. Wilmerstraat werden aangelegd in het verlengde van de reeds bestaande Baroniestraat. Het tracé van het Molenpad verschoof meer naar rechts en zou later aansluiten op de toen nog niet aanwezige Deken De Wijsstraat.

Medio 1973 werd het stenen gebouw van de voormalige graanmolen verbouwd tot bloemenwinkel. Anno 2014 bestaat deze winkel nog steeds waar men ook terecht kan voor meel om zelf brood te bakken. Er zijn ooit plannen gemaakt om deze watermolen te herbouwen, tot realisatie ervan is het nooit gekomen.

Links is de toren van de Sint-Petruskerk zichtbaar. Rechts daarnaast een deel van de dubbele watermolen op de Dommel. Uiterst rechts een deel van de dubbele watermolen op het Smalwater (oude naam Molengraaf) dat op dit punt uitmondt in de Dommel.

Beeld van de verwoeste zaagmolen op de Dommel, najaar 1934. Blijkens een krantenbericht kwam een nieuwsgierige passant bijna om het leven doordat hij in de Dommel viel. In oude kranten duiken regelmatig berichten op van personen die verdrongen in deze rivier.

b.Kasterense watermolen

In de buurtschap Kasteren bij Liempde stond ook een dubbele watermolen op de Dommel. Bewerkingsmogelijkheden (of type molen) waren: rogge- boekweit- pel- olie- vel- vol- runmolen. De behuizing was grotendeels van hout. Rond 1880 werd aan de graanmolen (de molen aan de zijde van het station Duits Lijntje te Liempde) een stenen gedeelte aangebouwd. Een restant daarvan staat nu nog langs de Kasterensestraat, daar waar de Molendijk begint. Het is nog in gebruik als paardenstal.

Bij de molen hoorde een groot perceel grond en het molenhuis dat in 1758 werd vernieuwd en nu nog bestaat. Ook sluisbrug, molenbrug (op locatie huidige Kasterense brug) en Molendijk behoorden tot het molencomplex. Tussen de Dommel en de molengracht lag een eilandje waar een klein gebouwtje stond dat de stoof werd genoemd; daar bevond zich de vuister, onderdeel van de oliemolen waar het reeds in de kollergang geplette zaad werd verwarmd voordat de olie er in de slagbank werd uitgerst.

Begin twintigste eeuw kwam langzaam de klad in de bedrijvigheid bij deze molen. In 1925 kocht Waterschap de Dommel de sluis- en stuwrechten op. In 1936 werden stuw- en oliemolen gesloopt. Gebruik maken van waterkracht was vanaf dat moment onmogelijk geworden. Het nog bestaande pand van de voormalige graanwatermolen werd ingericht als maalderij die werd aangedreven met een dieselmotor. Met Pasen in 1960 sloeg de bliksem in de maalderij waardoor brand ontstond. Zo kwam er ook een einde aan de maalderij. Een restant van dit gebouw bestaat nog en is, zoals reeds gezegd, in gebruik als stal.

Kasterense watermolen met links de oliemolen en rechts de graanmolen, met uiterst rechts het in 1880 in steen aangebouwde deel dat thans nog bestaat en dienst doet als stal. In het midden de molengracht die tussen beide molens doorloopt en de raderen aandrijft. Vóór de brug zijn houten palen als een krooshek in de gracht geplaatst met als taak tegenhouden van drijvend groot vuil en hout dat anders de raderen kan beschadigen. De Dommel zelf loopt links langs de molens, ongeveer waar links bomen zichtbaar zijn. Schilderij gemaakt door frater Odulphus (Merks), broer van Ursula Merks die getrouwd was met molenaar Branten.

In Liempde ontwikkelde de Stichting De Kasterense watermolen in de jaren tachtig van de twintigste eeuw plannen om de Kasterense molen terug te brengen op de Dommel. Omdat zulks na diverse pogingen onmogelijk bleek, wijzigde de Stichting naam en doelstelling en richtte zich daarna op het doen terugkeren van de Autselse watermolen (zie hierna).

c. Watermolentje van Autsel, Alsel of Antsel

De ter plekke aanwezige straat met de naam Meulekensweg is het enige wat nog herinnert aan deze kleine molen. Hij heeft gelegen op de Groote Waterloop, langs de Meulekensweg, niet ver van de plek waar het bruggetje en een uitkijktoren liggen en tussen genoemd bruggetje en het punt waar de Groote Waterloop uitmondt in de Dommel, niet ver van een haakse bocht in de aan de overzijde van de Dommel gelegen Herscheweg (fietspad). Het was een eek- run- of schorsmolen waar eikenschors tot rood tanninehoudend poeder werd vermalen dat gebruikt werd in leerlooierijen. Een oud adagium bij het natuurlooien van leer luidde: *pour avoir de bon cuir if faut du tan en du temps*: er was tannine en tijd (2 à 3 jaar!) nodig om goed leer te verkrijgen. Het maalproces was gevaarlijk werk: er kon gemakkelijk

brand ontstaan. Het is niet bekend wanneer deze molen werd gebouwd; waarschijnlijk is hij kort na 1592 verdwenen.

Stichting de Liempdse Watermolens, voortzetting van de vroegere Stichting De Kasterense Watermolen, maakte plannen voor het terugbrengen in het terrein van dit voormalige watermolentje. Waterschap De Dommel zegde medewerking toe om ter plekke voldoende waterkracht voor de aandrijving ervan te leveren.

Medio april 2009 verrichtte de RCE (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) in het terrein langs de Meulekensweg bodemonderzoek om de historische locatie terug te vinden. Die poging mislukte. Nadien bleek uit onderzoek dat ook Waterschap de Dommel niet in staat zou zijn de benodigde waterkracht te garanderen. Toen is besloten het plan om de Autselse molen opnieuw op te richten, te laten varen.

Dinsdag 21 april 2009. Beeld van opgravingen en bodemonderzoek door veldarcheologen van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek uit Amersfoort, op een perceel weiland bij brug en uitkijktoren langs Meulekensweg en Grootte Waterloop te Liempde, Gemeente Boxtel. Zoektocht naar de locatie van de Autselse watermolen. Die werd helaas niet gevonden. (foto: Ruud van Nooijen)

d.Luisselse watermolen

In de buurtschap Luissel heeft lang geleden een watermolen(tje) gestaan. Luissel is een van de buurtschappen van Boxtel, gelegen in het westelijke deel van de gemeente, grenzend aan Oisterwijk en Haaren, ten noorden van de spoorlijn Boxtel- Oisterwijk. De, vermoedelijk bescheiden, enkele watermolen bevond zich op de waterloop die nu de naam **Essche** Stroom (vroeger: Aa, Run of Stroom) draagt. Gegevens zoals wanneer gebouwd en juiste locatie zijn onbekend. Vermoedelijk in gebruik tussen 1300 en 1338 en verdwenen omstreeks 1350.

e. Watermolen bij Meulekensbrug (Rechtersraat)

Over het Binnendommeltje dat vanaf de brug over de Dommel bij de Eindhovenseweg het centrum naderde, lag in de Rechtersraat (positie huidige situatie: hekwerk bij Bocstelstede bij toegang parkeerterrein) een brug. Die had, in de volksmond, de naam meulekensbrug. Op de eerste kadasterkaart van Boxtel uit 1830 staat hij vermeld als Molentjesche Brug. De naam verwijst naar de aanwezigheid van een (bescheiden) watermolen. Gezien in de richting van de Maastrichtsestraat lag links van die brug een watermolen. Onbekend is wanneer de molen werd gebouwd en wanneer hij werd gesloopt. Evenmin weten we wat er werd verwerkt en of het een enkele dan wel dubbele molen betrof. De molen wordt in 1743 vermeld.

Molens transformeren in maalderijen

Van oudsher werden molens aangedreven door water, wind of door een dier. Met de komst van de stoommachine en later van benzine- diesel- en elektromotor was men niet langer afhankelijk van het voorhanden zijn van (voldoende) wind- of waterkracht. De facto kon men derhalve niet meer spreken van een 'molen' in de traditionele zin van het woord en is het beter - bij gebruik van stoom- of motorkracht - te spreken van een 'maalderij', daar waar het gaat om malen van graan. Voor andere bewerkingen wijzigde het woord 'molen' in 'fabriek' bijvoorbeeld papierfabriek. Niettemin bleef in de volksmond het woord molen lang in gebruik voor deze bedrijven.

Literatuur/bronnen

- *Gemeentegids voor Boxtel 1925*, blz. 52.
- Coenen, Jean, *Baanderheren, boeren en burgers*, uitgeverij Aeneas te Boxtel, 2004
- F.W. Smulders, *De Luisselse watermolen*.
- *De Kleine Meijerij: Vlugschrift van de Heemkundekring Berkel-Enschot, Biezen-Mortel, Esch, Haaren, Helvoirt, Heukelom, Moergestel, Oisterwijk en Udenhout*, jrg. 5 (1951-1952) blz. 4-5.
- *Brabants Centrum*, 27 november 2003.
- eigen archief
- Halder van, ir. P.H., *Watermolens in Noord-Brabant, vroeger en nu*, 2010.
- Pel, J.A. (Hans), *Economische bedrijvigheid in transitie, Boxtel in de 19e eeuw*, 1994, Stichting Zuidelijk Historisch Contact, Tilburg.